

**MANİSA ŐEHİRİ
BİLGİ ŞÖLENİ**

BİLDİRİLER

29-30 EYLÜL 2005

MANİSA

Manisa, 2006

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Naci Birol MUTER
Prof. Dr. Mahmut KAPLAN
Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU
Doç. Dr. Ayşe İLKER
Yrd. Doç. Dr. Nilgün KÖK
Öğr. Gör. Emin AVŞAR

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Mahmut KAPLAN
Doç. Dr. Ayşe İLKER
Yrd. Doç. Dr. Ferhat KARABULUT
Öğr. Gör. Emin AVŞAR
Hasan KABADAĞ

Bilgi Şöleni Sergileri

- **Eski Manisa Fotoğrafları Sergisi**
(İl Kültür Müdürlüğü)
- **Eski Gördes Fotoğrafları Sergisi**
(Prof. Dr. S. Sami İLKER)
- **Takı ve Tasarım Sergisi**
(Altan TÜRE)
- **Gördes Halıları Sergisi**
(Mehmet ÜNAL)

Bilgi Şöleni Hazırlık Çalışmaları, Yazışmalar ve İletişim

Nurcan SİNİR
Araş. Gör. Senem AKYOL
Arş. Gör.M. Sait ÇALKA
Araş. Gör. Asu ERSOY
Araş. Gör. Betül Bülbül OĞUZ
Tolga ELBİRLİK
Rabia DUYGULUCAN
Nalan ORAL

Ebru
Mutluhan TAŞ

Düzenleme ve Dizgi
Araş. Gör. Serkan CURA

Baskı EMEK Matbaacılık ve Yayıncılık San.ve Tic.Ltd.Şti. 2006
1.Anafartalar Mah. 3.Sok. No: 8/A MANİSA Telefon: 231 13 01

XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa

Dr. Hilal ORTAÇ GÜRPINARLI

XIX. yüzyılda Aydın Vilayetine bağlı Saruhan Sancağı'nın merkezi olan Manisa, günümüzde bu vilayetin topraklarını kapsayan Ege Bölgesinin aşağı Gediz havzasında, kendi adını taşıyan ovanın kenarında, Manisa ya da diğer adıyla Sipil Dağı'nın eteklerinde kurulmuş bulunmaktadır.

Yönetel Yapı

XIX. yüzyıla gelinceye kadar kentin içinde yer aldığı yönetel yapıya baktığımızda, XVI. yüzyılın sonuna kadar, tam olarak 1595 yılına kadar genellikle şehzadeler tarafından yönetilen Saruhan Sancağı, 1627 tarihinden itibaren arpalık olarak verilmeye başlanmış, sancağa mutasarrıf olan bey ya da paşa ise kendi gitmeyip sancak emri ve kendi buyrulduzu ile mütesellimini göndermiştir¹. Sancak, aynı zamanda Aydın ile birleştirilerek "Aydın, Saruhan ve Tevabii Sancakları Muhassıllığı" haline gelmişti². 1645 yılından itibaren on yıl boyunca "ceb-i hümayun" için "havass-ı hümayun" a dahil edilerek voyvodalarla yönetilen Saruhan Sancağı, tekrar "sancaklık vechile tevcih edildi"³. 1703-1705 yılları arasında kısa süreli olarak ilk kez, 1721'den Tanzimat'a değin ise yeniden malikâne⁴ şeklinde zaptedilmeye başlandı⁵. Sancağın mukataalarına malikâne tarzında mutasarrıf olan ortaklar, Aydın ve Saruhan muhassıllarına iltizama, onlar da mütesellimlerine bıraktılar⁶. Böylece yeni bir zengin ve güçlü bir sınıf olarak ayanlar ortaya çıktı ve ünlü Karaosmanoğulları ailesi Manisa'da mütesellimliği üstlendi.

¹ Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944, s.100-101. Bu kitabın sonunda 1596 yılından 1699 yılına kadar Saruhan Sancağını tasarruf edenler ve mütesellimlerin bir listesi bulunmaktadır: s.473-484. Osmanlı İmparatorluğu'nda mütesellimlik kurumunu oluşması için bk. Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXVIII/3-4(1970), 370-371.

² Uluçay, *a.g.e.*, s.103. Muhassıl, bir eyaletin ya da sancağın hem yöneticiliğini yapan hem de hasılatını toplayan kimsedir. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s.22.

³ Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhanda Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955, s.7.

⁴ Malikâne sistemine dönüşüm ve işleyiş için bk. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (Ed. Osman Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu), Ankara, 1975, s. 231-291.

⁵ Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhanda Eşkiyalık*, s. 8; Özkaya, "Mütesellimlik Müessesesi", 374; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara, 1977, s. 106.

⁶ Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhanda Eşkiyalık*, s.10.

Sipahi emeklisi olan Osman Ağa, üstlenmiş olduğu mütesellim kethüdalığı, beytülmal-ı amme ve hassa mukataası emniyeti, haric ez defter Rumların cizyedarlığı gibi vergi işleri ile servet ve nüfuz kazanmış, oğlu Hacı Mustafa Ağa'nın ise İran savaşları için asker toplamak ve sefere gitmek ve ardından da eşkiya takibiyle görevlendirilmesi⁷ 1739'da mütesellimlik görevini elde etmesiyle sonuçlanmıştır. Mütesellimlik görevi yanında sancağın bütün mukataalarını da ele geçirmiştir. Hacı Mustafa Ağa ve oğlu Atullah Ağa, yolsuzluk ve zorbalık nedeniyle şikayet edilerek görevden alınmışlardır. Bu aileye bir daha görev verilmemesi konusunda emirler çıkmış olmasına rağmen bu emre uyulmadığı görülmüştür. Bunun nedenini, Karaosmanoğlu ailesi gibi bir ailenin büyük servete, taraftar kitlesine ve leventlere sahip olmasıyla açıklamak mümkündür. Öte yandan devlet de onların güçlerinden yararlanmaktaydı⁸. Böylece bu aile, II. Mahmud dönemine kadar kesintisiz olarak Manisa'nın yönetimini üstlendikleri gibi, çevredki ikinci derece ayanlarla mücadele ederek, nüfuzlarını yaydılar. Hacı Mehmed ve Hüseyin Ağalar uzun yıllar Aydın muhassıllığı yaparken, bu aileden bazı kişiler Gelenbe, Menemen, Turgutlu, Bergama, Viranşehir ve Antalya mütesellim, voyvoda ve muhassıllıklarını elde ettiler⁹.

II.Mahmud, saltanatının başlarında, 1809'da ayanlarla kendisi arasında bir sözleşme niteliğinde olan Sened-i İttifak'la karşılaştı. İmzalayanlar arasında Karaosmanoğlu Ömer Ağa'nın da bulunduğu bu belge, ayanların durumlarına hukuksal bir nitelik kazandırmak¹⁰ için geç kalmış bir çabadır¹¹. Sened-i İttifak uygulamaya girmeden kaldı ve II.Mahmud, merkezîyetçi bürokratik bir mutlak monarşi kurmak için reformlara girişti. Ancak taşrada XVIII. yüzyılda ayanın nüfuz kazanmasını etkileyen koşullar XIX. yüzyıl başlarında, hatta Tanzimat'tan sonra da değişmemiş olduğundan yerel yönetimlerde etkilerini sürdürmüşlerdir. Pek çok yerde Tanzimat sonrası oluşan yönetsel yapıda yerel ayan ve eşrafın görev aldığını ve nüfuz mücadelesini sürdürdüğü görülmüştür. O nedenle Karaosmanoğlu Yakup Paşa'yı Aydın Müşirliğinin başında gördüğümüz gibi, Tanzimat'tan sonra ölümüne kadar aralıklarla da olsa Mehmed Sadık Bey Saruhan Kaymakamlığı yapmıştır.

II. Mahmud'un reform çalışmaları sonucu olarak idari yapılanmada değişikliklere gidilmiştir ki Saruhan Sancağı da bu değişikliklerden etkilenmiştir. Öncelikle sancakların büyük çoğunluğu gibi Mukataat Hazinesi'ne bağlı olan Saruhan Sancağı, 1832'de yapılan düzenleme sonucu bu kez Anadolu Eyaletinin diğer sancakları ile birlikte Mansure

⁷ Çağatay Uluçay, "Karaosmanoğullarına Ait Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, II/10(1942), 30-301; aynı yazar, "Karaosmanoğullarına Ait Düşünceler", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1948, s. 246.

⁸ Yücel Özkaya, "XVIII. yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirilmesi ve Büyük Hanedanların Kuruluşu", *Bellekten*, XLII/168(1978), 708.

⁹ Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, s.17.

¹⁰ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak", *Bellekten*, XXVIII/112(1964), 607.

¹¹ İliber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979, s. 161.

Hazine'sine bağlanmıştı¹². Gerek Mukataat, gerek Mansure Hazinesi'ne bağlı olduğu dönemlerde Saruhan Sancağı mütesellimi bu hazinelerin nazırları tarafında atanır, padişah tarafından da onaylanırdı. Kapucubaşı rütbesinde olan mütesellimler kural olarak bir yıl için atanırdı¹³.

II. Mahmud döneminde idari bölümlenmede yapılan değişiklik, askeri alanda yapılan düzenlemelerle ilgilidir. Ağustos 1834'te Redif-i Asakir-i Mansure adlı yeni askeri örgüt büyük kentlerde kurulmaya başlanmıştır¹⁴. Aynı yıl Saruhan'da da redif taburlarının tertipleri tamamlanmıştır¹⁵. Ancak bir süre sonra ortaya sorunların çıkmasıyla İstanbul'da toplanan *Meclis-i Şura*'da durum görüşülmüş ve yönetim birimleri yeniden düzenlenmiştir¹⁶. 2 Eylül 1836'da başlanan bu uygulamada amaç, redif teşkilatının kurulmuş olduğu sancakların belirli merkezlere bağlanarak yönetimlerinin yeniden düzenlenmesiydi¹⁷. Bu düzenlemeye göre Saruhan Sancağı, Aydın Redif Müşirliği adı altında, Aydın, Saruhan, Sığla ve Menteşe sancaklarından oluşan müşirliğe bağlandı ve bunun başına Aydın Muhassılı Yakup Paşa getirildi¹⁸.

II. Mahmud döneminde idari yapılanmadaki yeni düzenlemelerin yanında, halkla hükümet arasındaki ilişkilerde de yeni araçlara başvurulmuştur. Böylece ayanların halk ile devlet arasındaki rolü kaldırılmak istenmiştir. Kentleri oluşturan temel birim olan mahallelerde halk ile yöneticiler arasındaki ilişkileri yönetenler mahalle imamı ve onların yanında kethüda ve yiğitbaşılardı. II. Mahmud döneminde güvenliği sağlamak ve iç göçü önlemek için 1829 yılında İstanbul'da mahallelerde muhtarlık teşkilatı kurulmuştu. İstanbul dışında muhtarlıkların kurulması 1833 yılında Kastamonu'da başladı ve burada başarılı olunması, tüm ülkede uygulamaya geçilmesini sağladı¹⁹. Muhtarlık teşkilatı Manisa'da 1834 yılında kuruldu. Saruhan Sancağında yapılan sayımla birlikte "her bir mahallat ve buranın ahalisinden bir muhtar-ı evvel ve sani itibariyle tıbbı

¹² Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Türkiye'de Yönetim", *Bellekten*, LI/201(1988), s. 1230; aynı yazar, *Anadolu Kentleri*, s.15.

¹³ Musa Çadırcı, "II. Mahmut Döneminde Mütesellimlik Kurumu", *DTCFD*, XXVIII/3-4(1970), s. 290.

¹⁴ Musa Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII-XII/14-23(1970-74), s. 63-75; aynı yazar, "Osmanlı Ordusunda Yeni Düzenlemeler", *Birinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, Ankara, 1983, s. 85-100.

¹⁵ Zilkade 1250 (Mart 1835). Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asakir-i Mansure", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-1982), s. 22.

¹⁶ Çadırcı, "Türkiye'de Yönetim", s. 1228-1229.

¹⁷ Tuncer Baykara, böylece bir bakıma, eski askeri nitelikli sancak ve beylerbeyilikleri tekrar canlandırıldığını yazmaktadır. En büyük askeri birim başında müşiri bulunduğu müşirlik, bir alt birim ise sancak karşılığı ferikliktir. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, *Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988, s.121.

¹⁸ Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilatı", s. 70-71; aynı yazar, "Türkiye'de Yönetim", s.1228-1229; aynı yazar, *Anadolu Kentleri*, s. 16.

¹⁹ Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Bellekten*, XXXIV/135(1970), 409-420.

*Dersaadet usulüne tatbikan ikişer muhtar nasb ve tayin olunmuş*²⁰. Mahalle halkı birbirine, muhtarlar mahalle ahalisine ve imamlar hepsine kefil olmuştur. Yalnız, muhtar-ı evvellerin mühürleri Darphane'de değil, mütesellim tarafından güzelce yaptırılmış olduğundan, muhtar-ı sanilerin ve imamları mühürleri İstanbul'da kazılarak gönderilecekti.

3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilkelerini uygulamaya koymak, gerekli yönetsel, sosyal ve ekonomik yenilikleri gerçekleştirmek için 1840 yılı başlangıç olmuş ve uygulama imparatorluğun merkeze yakın olan eyaletlerinden başlamıştır. Ülke yönetiminde yapılan düzenlemelerle sancak yönetimi mütesellimlerden alınarak muhassıllara verilmiştir. Bu, vergi toplamak görevinin valilerden ve yerel ayan ve eşrafın elinden alınarak mali merkezîyetçilik sisteminin yerleştirilmesine yönelikti. Mali işlerin valilerin ellerinden alınarak yalnızca asayiş işlerinin bırakılması, onların nüfuz ve yetkilerini azaltmak amacını da gütmekteydi²¹.

Yapılacak yeni düzenlemeleri bildiren ferman 1840 Ocağı sonlarında eyaletlere gönderilmiştir²². Saruhan Sancağına gönderilen ferman, Aydın Müşiri Mehmed Tahir Paşa, Saruhan mutasarrıfı Halil Kamili Paşa ve "*Saruhan sancağında kâin Manisa ve kaza-i Turgudlu ve Nif ve Urganlu nam-ı diğer Ilıca*" kazaları muhassılı Karaosmanoğlu Hacı Eyüp Ağa'ya hitaben yazılmıştır²³. Buna göre, Hacı Eyüp Ağa'nın yanına birer mal katibiyle emlak ve nüfus katibi verilmiş ve nüfus ve emlak sayımlarını ve diğer işleri görüşmek üzere, muhassıl, katipler, hakim, müftü, asker zabiti ve vücut-ı memleketten dört kişi ve reayadan metropolit ve iki kocabaşı olmak üzere toplam on üç kişiden oluşacak bir meclis kurulmuştur.

Muhassıllık uygulaması uzun sürmedi. 1842 yılında beklenen sonucun alınamaması üzerine tekrar iltizam sistemine dönüldüğü gibi, eyalet ve sancak yönetimi de yeniden düzenlendi. Bu düzenlemeye göre sancakların yönetimi Doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti tarafından atanan, ancak valilere karşı sorumlu bulunan kaymakamlara bırakılmıştır. Kaymakamların yanında ise, artık 1842'den itibaren muhassıllık meclisinin dönüşmesiyle ortaya çıkmış bulunan Küçük Meclis yer almaktaydı²⁴. Başkanlığını kaymakamın yaptığı bu meclisin üyelerini mal müdürü,

²⁰ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayun, 33453 A. Manisa Mütesellimi Hacı Eyüp Ağa'nın 29 ZA 49 (9 Nisan 1834) tarihli yazısı. Buna Manisa Kadısı Esseyid Mehmed Saadeddin'in ilamı, mahzar ve defter eklidir: BOA, HH, 33453 B ve 33453 C.*

²¹ Halil İncılık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Bellekten*, XXVIII/112(1964), s. 625.

²² Fermanın Ankara müşirine gönderilen sureti Reşat Kaynar, Bursa Şer'iye sicillerinde yer alan sureti de Halil İncılık tarafından yayınlanmıştır. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1985, s.226-234; İncılık, "Tanzimat'ın Uygulanması", 660-671.

²³ *Manisa Şer'iye Sicili (MŞS)*, 276, s. 58-61.

²⁴ İliber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985, 35-36; Musa Çadircı, "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", *Ord.Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara, 1985, 257-277.

hakim, tahrirat ve mal katipleri ve halk temsilcileri oluşturuyordu. Meclis haftanın belli günlerinde toplanarak sancağın işlerini görüşecek, şer'i mahkemeleri ilgilendirenler dışındaki davalara bakacaktı. Sancak yönetiminde yapılan bu düzenlemeden sonra, Saruhan Sancağına Karaosmanoğlu Mehmed Sadık Bey kaymakam olarak atandı ve bu görevini 1845 yılına kadar sürdürdü.

1845 yılında ise Saruhan Sancağı'nda yeni bir düzenlemeye gidildi. Aydın Eyaleti Müşiri Yakup Paşa'nın görevden alınmasıyla birlikte, Saruhan Sancağı da Aydın Eyaletinden ayrıldı. Eyaletin büyüklüğü nedeniyle iyi yönetilememesi ve Karesi Sancağı'nın da Hüdavendigâr Eyaletine uzak olmasından dolayı iki sancak birleştirilerek eski Maliye Nazırı İbrahim Saip Paşa vali olarak atandı²⁵. İbrahim Saip Paşa Manisa'da oturacak ve Karesi Sancağı'na kaymakam atayacaktı. Saip Paşa Kasım 1845'te görevine başladı. Saruhan Eyaletinin kurulmasıyla burada bir defterdarın istihdamı da gerekli olmuştur²⁶.

Bu uygulama da 1847 yılına kadar sürdü. 1847 Haziranında Saruhan Sancağı tekrar Aydın Eyaletine bağlandı. Bu durumda Karesi Sancağı eyalet merkezi olan Aydın'a uzak olması nedeniyle tekrar Hüdavendigâr Eyaletine bağlanmıştır. Eyalet yönetiminin eski haline dönmesiyle birlikte eski yöneticileri de tekrar atanmıştır. Eyalet valiliği Yakup Paşa'ya verildiği gibi, Mehmed Sadık Bey de tekrar Saruhan kaymakamı olmuştur²⁷. Yakup Paşa'nın yönetimine verilen Aydın Eyaleti de Aydın, Saruhan ve Menteşe Sancaklarıyla Denizli kazası kaymakamlığına bağlı kazalardan oluşmaktaydı²⁸.

Bundan sonra sancakta kaymakam değişiklikler birbiri arkasına gelmektedir. Mehmed Sadık Bey'in sağlık nedenleriyle görevinden istifa etmesinin ardından kaymakam olarak atanmaların kötü yönetim gerekçesiyle görevden alındıkları görülmektedir: Edirne defterdarlığından bu göreve atanan Sait Efendi, Aydın Valisinin isteği ile 9 Eylül 1849 tarihinde, onun yerine atanan Âlim Ağa²⁹ da halkın şikayetleri ve Manisa hakimi ve diğer ileri gelenlerin bunu onaylaması ile, Aydın Valisi Halil Kamili Paşa'nın merkeze durumu bildirmesiyle azledilmişlerdir³⁰. Sancağın genişliği ve çoğu yerinde eşkiya bulunduğundan, sancağı iyi tanıyan Mehmed Sadık Bey'in tekrar kaymakam olması uygun görülmüştür (Haziran-Temmuz 1852)³¹. Mehmed Sadık Bey'in görevdeyken zahire kıtlığında spekülasyona kalkışması iki yıl sonra yeniden görevden alınmasına neden olmuşsa da³², 1858 kaymakam olan

²⁵ MŞS, 285, s.22; MŞS, 283, s.37. Ayrıca BOA, BEO A. MKT. , 29/93 (Müşvedde).

²⁶ Manisa Şer'iye Siciline göre Saruhan ve Karesi Sancakları mal müdürlüğüne Namık Bey atanmıştır. MŞS, 285, s.189; BOA İrade (Dahiliye), 5683 (17 Kasım 1845).

²⁷ BOA, BEO A. MKT., 83/42; BEO A. MKT., 83/76 (Müşvedde); BOA İrade (Meclis-i Vâlâ), 2093.

²⁸ MŞS, 287, s.278.

²⁹ İstabl-ı Âmire payeli Âlim Ağa, Yakup Paşa'nın kethüdasıydı.

³⁰ BOA BEO A.MKT. MVL, 19/78; BOA İrade (Dahiliye), 11783.

³¹ BOA İrade (Dahiliye), 8595.

³² BOA İrade (Meclis-i Vâlâ), 13641; İrade (Dahiliye), 21767.

Âta Mustafa Paşa da sancağı iyi yönetememiş, Mehmed Sadık Bey ölümüne kadar kısa bir süre, son kez olarak kaymakam olmuştur³³. 1864 Vilayet Nizamnamesiyle yapılan düzenlemeye kadar, 1863-64 yıllarında görev yapan Ahmed Bey'in de görevden alınma nedeni halkın şikayetidir³⁴.

Görüldüğü gibi, Tanzimat'ın ilanından Osmanlı taşra teşkilatına yeni bir düzenleme getiren 1864 Vilayet Nizamnamesinin hazırlanmasına kadar Manisa merkezden atanan yöneticilerin başarı gösteremediği bir sancak olmuştur. Bunun nedeni Osmanlı arşiv belgelerinde açıklanmamaktadır. Ancak belki de yerel güçler bunların başarısını engellemişlerdir. Bu nedenle devlet, köklü yerel âyan ailesinden gelen Karaosmanoğlu Mehmed Sadık Bey'i, yönetiminde sık sık kusur bulsa da göreve getirmek zorunda kalmıştır. Yerel güçle işbirliği amacıyla gibi görünen, yine aynı aileden Yakup Paşa'nın kethüdası olan Âlim Ağa'yı kaymakam yapma deneyi ise, ağanın halkın ırz ve namusuna dokunur durumları nedeniyle hakkında verilen arzuhallerle son bulmuştur. Kuşkusuz bu da yerel güçlerin eski alışkanlıklarından kaynaklanmaktaydı.

Sosyal ve Ekonomik Yapı

Manisa, Saruhanoğulları tarafından fethedildiği tarihten başlayarak XIX yüzyıla kadar gelişim göstermiştir. Manisa kentinin Sipil Dağının eteklerinde, doğu-batı doğrultusunda uzanan ilk yerleşim alanları, Osmanlı döneminde yavaş yavaş dağ eteklerinden kuzeye, ovaya doğru genişleme göstermiştir. Kentin gelişimini aşağı yukarı XVII. yüzyılda tamamladığı, mahallelerin XIX yüzyılda da devam edecek olan son şeklini aldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzyılda mahalle sayısı 54'e ulaşmıştır ki, XIX. yüzyılda da kent aynı sayıda mahalleye sahipti. Bu durumda kentin fiziki gelişimini XVII. yüzyılda tamamladığı söylenebilir. Ancak, XIX. yüzyılda Arapalanı, Davud Fakih gibi bazı mahallelerin diğer bir mahalleyle, Lalapaşa mahallesiyle birleştiği, buna karşılık Ermenilerin yaşadığı Hidayet Ağa mahallesinin ortaya çıktığı görülmektedir.

Klasik Osmanlı kent yapısında temel birim mahalledir. Mahallelerin aynı sosyal, etnik ve dinsel kimliği taşımaları ve genellikle aynı mesleği yapan kişilerin aynı mahallede oturmaları, sosyal bütünlüğü sağlamaktadır. Ancak, bir mahalleyi oluşturan grup, kentteki diğer gruplardan her türlü organik ve sosyal bağlantıyı keserek dışa kapalı bir birim oluşturmaz³⁵. XIX. yüzyıla gelinceye kadar mahallenin dini ve dın dışı başı ise imamdır. Yiğitbaşı ve kethüdalar da imamın yanında yer alarak mahallenin çeşitli hizmetlerini görmüşlerdir. Yukarıda da açıklandığı gibi, XIX. yüzyılda muhtar mahalle yönetiminde ortaya çıkan bir unsur olmakla birlikte, imam sosyal açıdan denetleyici işlevini korumuştur.

³³ BOA İrade (Meclis-i Vâlâ), 17311.

³⁴ BOA İrade (Meclis-i Vâlâ), 23139.

³⁵ Özer Ergenç, "Osmanlı Kentinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, (Ed.O.Okuyar-H.İnalçık), Ankara, 1980, 104.

XIX. yüzyıl Manisa mahallelerinin etnik ve sosyal yapılarını açıklayacak olursak:

Öncelikle bazı meslek gruplarının bazı mahallelerde yoğunlaştıkları görülmektedir. Tarımla geçinenlerin büyük bir bölümü Alaybey, Dilşikâr gibi mahallelerde oturmaktadırlar³⁶. Tabakhanelerin³⁷ bulunduğu Tabakhane deresinin başlangıç noktasında yer alan Serabad, Hüccaclar; Akbaldır vadisindeki Dere mahallelerinde halkın yoğun bir şekilde debbağlıkla uğraştığı Temettuat Defterlerinin verilerinden anlaşılmaktadır³⁸. Bundan başka çulhalar da Babakuyusu, Ebekuyusu, Tekke mahallelerinde oturmaktadırlar³⁹.

Osmanlı kentlerinde, Müslüman mahalleleriyle gayrimüslimlerin mahalleleri ayrılmış bulunuyordu. Ancak bu ayrı, kesin bir ayrımdan daha ço, aynı dinden olanların bir arada olma, dayanışma duygusundan desteklenen bir ayrımdır. Bu nedenle ayrı mahallelerde otuabildikleri gibi, karışık olarak oturdukları mahalleler de bulunmaktadır.

XIX. yüzyılda Manisa'da Müslüman mahallelerinden ayrı Rum, Ermeni ve Yahudi mahallesi bulunmaktaydı. Manisa'nın gayrimüslim topluluklarından Yahudiler XVI. yüzyılda bir cemaat halindeydiler. Bu cemaat, 1492'de İspanya'dan kovulup Osmanlı Devleti'ne sığınan Yahudilerdendi⁴⁰. XVI. yüzyılda Manisa'daki vergi mükelleflerinin %6'sını oluşturmakta olan⁴¹ Yahudilerin nüfuslarının artmasıyla birlikte XVII. yüzyılda bir Yahudi mahallesi ortaya çıkmıştır⁴². Kente Ermeni ve Rumların ise XVII. yüzyılda yerleştikleri, 1070/1659-60 tarihlerinde İsmail Paşa tarafından cizye toplanmasına temel oluşturmak üzere yaptırılan bir sayımdan anlaşılmaktadır⁴³ Ermenilerin oturdukları Ermeniyan-ı Bâlâ ve Sufila mahalleleriyle Rumiyan mahallesi XVII. yüzyıl kayıtlarında görülmektedir⁴⁴. XIX. yüzyılda bu mahallelerin varlıkları devam etmekte, buna yeni bir Ermeni mahallesi olarak Hidayet Ağa da eklenmiş bulunmaktadır⁴⁵. Temettuat Defterlerindeki kayıtlardan Müslüman mahallelerinde de gayrimüslimlerin yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu mahalleleri şöyle sıralamak mümkündür:

Rumların yaşadıkları mahalleler; Nişancıpaşa, Bektaş-ı Sagir, Danişmend Halil, Deveciyan, İlyas-ı Kebir, Bektaş-ı Kebir, Bölçek-i Cedid, Hüsrev Ağa, Yarhasanlar, Sultan, Gûrhane, Attar Hoca, Hacı Yahya,

³⁶ BOA ML VRD TMT, 2267, 2268.

³⁷ İbrahim Gökçen, *Manisa'da XVI. ve XVII. Yüzyılda Deri Sanatları Tarihi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul, 1945, s. 8-9.

³⁸ BOA ML VRD TMT, 2277; 16179.

³⁹ BOA ML VRD TMT, 2289; 16277.

⁴⁰ H. Siren Bora, *20. Yüzyıl Başında İzmir'de Yahudiler (1908-1923)*, DEÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, s.25.

⁴¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650* (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul, 1993, s. 337.

⁴² Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara, 1989, s. 64.

⁴³ Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 339.

⁴⁴ MŞS, 144.

⁴⁵ BOA ML VRD TMT, 16590.

Karahisar, İbrahim Çelebi, Bölcek-i Atik, Hidayet Ağa ve Alaybey mahalleleridir. Bundan Rumların şehirde oldukça geniş bir alana yayıldıkları sonucu çıkmaktadır. Ermeniler ise yukarıda sayılan üç Ermeni mahallesinden başka Bektaş-ı Sagir, İlyas-ı Kebir ve Bölcek-i Atik mahallelerinde görülmektedir. Yahudiler; Gûrhane ve İvaz Paşa mahallelerinde yaşamaktadırlar. Gayrimüslimlerin oturdukları tespit edilebilen mahalleler bunlardır. Temettuat Defterleri koleksiyonunun eksik olması, bizi tam ve kesin bir sonuçtan alıkoymaktadır. 1844-45 yılına ilişkin arazi, emlak ve gelir sayımının sonuçlarını içeren Temettuat Defterlerinin Manisa merkezle ilgili olanlarının sayısı 14'tür ve Manisa'nın 38 mahallesini kapsamaktadır.

Bu dönemde kent nüfusu yaklaşık 25.000 olarak tahmin edilmektedir⁴⁶. 1831 sayımı sonuçlarının Manisa için kent bazında belirtilmemiş, sancağın toplam nüfusunun verilmesi yoluna gidilmiştir⁴⁷. Yüzyılın ikinci yarısında bu nüfusun artış göstererek 1878'de 37.299'a ulaştığı görülmektedir⁴⁸. Eldeki Temettuat Defterlerinin verilerine göre, Manisa'nın 38 mahallesinin nüfusunu 19.450 olarak hesaplamak mümkün olabilmektedir. Bu dönemde Manisa'nın toplam mahalle sayısının 54 olduğu düşünülürse, 25.000 sayısının gerçekçi bir tahmin olduğu söylenebilir.

Temettuat Defterlerinin sağladıkları zengin veriler, halkın ekonomik faaliyetleri, yaptıkları işleri ve gelir düzeyleri konusunda bilgiler içermektedirler. Defterlerin oluşturulma amacı, halkın sahip olduğu emlak, arazi ve kazançlarını belirleyerek buna göre ödeyeceği vergi miktarını tespit etmektir. Ancak yalnızca hane başına alınan verginin mükellefi olan hane reisinin kazanç ve emlakine ilişkin sayım yapılmamış, aynı hanede yaşayan ve belli bir kazanç, mesleğe, emlaka sahip olan aile bireyleri de sayıma dahil edilmişlerdir. Aynı şekilde yetişkin erkek çocuklar da gelire sahip olsun olmasın deftere yazılmışlardır.

Bu defterlerin verilerine göre, meslek durumu tespit edilen kişi sayısı 4493'tür. Meslek grupları tasnif edilirken başlıca üç grup altında ele alınmıştır⁴⁹. Bunlardan birincisi, tarım alanında çalışanlar, ikincisi çeşitli sanat, ticaret ve hizmet kollarında çalışan esnaf ve bu meslek dallarındaki kalfa ve çıraklar, üçüncüsü de rant geliriyle geçinenler, imam, müderris, zaptiye, katip, mahkeme muhızı gibi görevliler, başkasının hizmetinde olanlar ve işgöremez yaşlı, sakat, kadın ve çocuklardan oluşmaktadır.

Bu gruplardaki dağılıma bakıldığında en fazla kişinin, sanat, ticaret ve hizmet alanlarında esnaf ya da kalfa ve çırak olarak çalıştığı görülür ki 2516 kişilik bu grup, toplamın yarısından fazlasını, yani % 56'sını

⁴⁶ Charles Texier, *Küçük Asya* (Çev. Ali Suat), İstanbul, 1340, s. 85.

⁴⁷ Kemal H. Karpat, *Otoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985, s.111.

⁴⁸ *1296 Yılı Aydın Vilayeti Salnamesi*, s. 73.

⁴⁹ Bu tasnifte, Tevfik Güran'ın Ödemiş Temettuat Defterlerine ilişkin olan çalışması örnek alınmıştır. Tevfik Güran, "Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kazabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası Ömer Lütfi Barkan Armağanı*, 41/4(1982-1983), s. 304.

oluşturur. Manisa'nın bir kent olduğu düşünülürken bu sonuç şaşırtıcı olmamalıdır. Öte yandan, bu sonuçlar, 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın etkilerinin henüz ortaya çıkmadığı, yani küçük sanayi ve ticaretin ölmediği anlamına da gelmektedir.

Esnaf kesiminde üretim ve hizmet alanında çalışanlar, en yüksek orana sahiptir. Kalfa ve çıraklar da dahil edildiğinde bu alanda çalışanların yaklaşık % 46'lık bir orana sahip olduğu görülür. Ticaret ise nispeten daha az yer tutmaktadır. Esnafın meslek çeşitliliği ise bir kente yakışır bir şekilde, 184 gibi bir sayıya ulaşmaktadır.

Öte yandan tarım da ihmal edilmemesi gereken bir faaliyet alanıdır. Manisa'da buğday, arpa ve özellikle dokuma alanında önemli bir sanayi bitkisi olan pamuk oldukça bol miktarda üretilmektedir. Tarımla uğraşanların oranının % 27'ye ulaşması, tarımın diğer meslekler kadar olmasa da belli bir ölçüde önemini koruduğunu göstermektedir.

Tarım alanında çalışanların önemli bir bölümünü, ırgat, hizmetkâr, çoban, sığırtmaç vb. şeklinde defterlerde belirtilen ücretli tarım işçileri oluşturmaktadır. Tarımda çalışanların yarısından fazlasını, yani % 66'sını oluşturmaktadırlar.

Öte yandan kentte, imam, müezzin, hatip, talebe (medrese öğrencisi), şeyh, derviş, papas gibi din adamları, zaptiye ve nizamiye askerleri, katip, mahkeme muhızı gibi görevliler de bulunmaktadır. Bunların dışında yaşlılar, sakatlar, dullar, yetimler herhangi bir üretimde bulunmayanların sayısı da 330'dur ve toplam içinde % 7'lik bir dilime sahiptir.

Yukarıda belirtildiği gibi, Manisa'da işkollarının çeşitliliği 184 gibi bir sayıya ulaşmaktadır. Ancak, bu iş kollarının arasında ikisi özellikle belirtilmeye değer ki bunlar, dokumacılık ve dericiliktir.

Temettuat Defterlerinde, bez dokuyan çulhalar ve dokumacılığın yan dallarıyla ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Bu verilere göre 429 çulha ve 315 çulha kalfa ve çırağı olmak üzere toplam 744 kişinin dokuma işiyle uğraştığı anlaşılmaktadır. 21 mahallede dokumacılıkla uğraşan kişi bulunmasına rağmen yoğun olarak buldukları başlıca mahalleler; Lalapaşa, Babakuyusu, Hakibaba, İlyas-ı Kebir, İvazpaşa, Attarhoca, Ebekuyusu, Hacı Yahya; Narlıca, Akmescid, Bölice-i Atik, Ermeniyan-ı Sufla ve Hidayet Ağa gibi mahallelerdir.

Dokumacılığın yan dallarını oluşturan çırıkçı ve tarakçıların da bu mahallelerde oturdukları görülmektedir. Çırıkçılar, pamuğu eğirerek iplik haline sokan esnaftır. Tarakçılar ise dokuma tezgahlarında ipliklerin takıldığı tarakları yapmaktaydılar. Dokumayla ilgili diğer esnaf ise şunlardır: Alaca kırmızı boyacısı, boyacı, basmacı, astarcı, keten iplikçisi ve gazzazlardır. Gazzazların varlığı ipekli dokumanın da yapıldığını göstermektedir.

Debbağların buldukları mahalleler, çoğunlukla tabakhanelerin bulunduğu Serabad (Tabakhane Deresinin başı) ve Akbaldır vadileri çevresinde bulunan mahallelerdir: Recai, Serabad, Hüccaclar, Lalapaşa, İvazpaşa, Deveciyan, İsa Fakih, Niflizade, İbrahim Çelebi, Hacı Yahya,

Akmescid, Yaviler, Yarhasanlar, Danişmend Halil, Bölcek-i Cedid, Karahisar, Attarhoca. Bu mahallelerde bulunan debbağ ve debbağ kalfası sayısı toplam 102'dir.

Deriyi malzeme olarak kullanan esnaf ise, dikiciler (pabuç dikicisi, mest dikicisi, çizme dikicisi), pabuççular, mestçiler, çizmeciler, semerciler ve saraçlar olarak çeşitlilik göstermektedir. Bunların ürettikleri malların ticaretini yapanlar haffaflar ve eskicilerdir. Bütün bu esnaf gruplarında bazılarının debbağlarla aynı mahallelerde oturdukları görülmektedir. Oturdukları diğer mahallelerin bir kısmı da debbağ mahallelerine yakın olan mahallelerdir. Halkın gelir düzeyine baktığımızda önemli bir kısmının 500 ile 2000 kuruşluk bir yıllık gelire sahip oldukları görülür ki toplamın % 61'ini oluşturmaktadır. % 32'lik bir kesim 500 kuruşun altında bir gelire sahipken, % 7'lik bir grup ise 2000 kuruşun üstünde gelir elde etmektedir. 500 ile 1000 kuruşluk gelir diliminde bulunanların genellikle ücretli tarım işçisi ya da herhangi bir meslek dalında esnaf ve kalfa, çırak olarak çalıştıkları görülmektedir. Erbab-ı ziraat olarak nitelenen toprak sahiplerinin ise gelirleri 1000 kuruşu aşmaktadır. Bazı kişiler ise hiçbir gelire sahip değildir. Defterlerde bunlar için "ianeye geçinmekte" şeklinde şerhler verildiği görülmektedir. Yine defterlerde geliri görülmeyen bazı kişilerin ise, başkalarının topraklarını ortakçılık yoluyla ettikleri ve buradan elde ettikleri kazanç, toprak sahibinin hanesinin altında ortakçı olarak yer aldığı için görülmemektedir.

Son olarak kazanç durumları böyle olan halkın temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının da belirtilmesi yerinde olur. Manisa Şer'iye Sicillerinde Temettuat Defterleriyle aynı yıla ait narh listesinde (1946)⁵⁰ bazı fiyatlar şöyledir:

- Nan-ı Aziz (ekmek): 80 dirhem 8 para
- Francala: 70 dirhe 8 para
- Çörek: 40 dirhem 8 para
- Katmer: 70 dirhem 8 para
- Lahm-ı ganem (koyun eti): 1 kıyye (okka) 92 para
- Lahm-ı keçi (keçi eti): 1 kıyye 74 para
- Revgan-ı sade (sade yağ): 1 kıyye 350 para
- Revgan-ı zeyt (zeytin yağı): 1 kıyye 176 para
- Revgan-ı sisam (susam yağı): 1 kıyye 240 para
- Beyaz Mısır pirinci: 1 kıyye 108 para
- Kırmızı piring: 96 para
- Tulum peyniri: 1 kıyye 180 para
- Kaşkaval peyniri: 1 kıyye 320 para
- Kelle peyniri: 1 kıyye 220 para
- Kahve: 1 kıyye 260 para
- Asel (bal): 1 kıyye 280 para
- Lahana: 1 kıyye 7 para
- Pırasa: 1 kıyye 8 para
- Ispanak: 1 kıyye 6 para
- Kereviz: 1 kıyye 12 para
- Koyun yoğurdu: 1 kıyye 40 para
- Koyun sütü: 1 kıyye 32 para

⁵⁰ MŞS, 285,s. 124.